

Manisa'da Çiftlik, Ağıl ve Mandıralardaki Tarımsal İşgücü Profili: Emek Hareketliliği ve Sosyo-Hukuki Dönüşümler, 1690-1870*

İrfan Kokdaş**

Özet

Çiftlik, mandıra ve ağıllarda yerleşik olan işgücünün yapısına odaklanan bu çalışma, özel olarak Manisa kırsalında 1690-1870 döneminde görünür olan emek hareketliliğinin doğasını incelemektedir. Osmanlı tarih yazımı, hayvancılığın ve tarımsal üretimin yoğun olduğu alanlara yönelik işgücü hareketliliğini genellikle göz ardı ederek daha çok kırsal alanlardan şehir merkezlerine yönelen zincirleme göçlere odaklanmaktadır. Bu çalışma ise, genellikle iddia edilenin aksine 1700'lü yıllardan itibaren Manisa kırsalında yer alan çiftlik, mandıra ve ağılların çevre köy ve uzak bölgelerden işgücünü çektiğini iddia etmektedir. Bu yerlerde yaşayan işgücünün yatırım tercihlerine de özel vurgu yapan çalışma ağıl, çiftlik ve mandıra gibi yerlerin işgücü çekim merkezi olarak ortaya çıkmalarının, tarımdaki işgücü azlığı ve çiftlik sahiplerinin politikalarıyla yakından ilişkili olabileceğini ileri sürmektedir. Nitekim incelenen dönemde, bu alanlardaki yerleşimler ve bunların kayıtlara yansımaları sadece tarım ve hayvancılık sektörünün dinamikleriyle belirlenmemiştir. Muhtemelen, ayanların yükselişinden Osmanlı merkezileşme politikalarının yoğunlaştığı döneme kadarki sürede bu alanların işgücünü kendilerine çekmesi ve kayıt altına alınmaları, aynı zamanda bölgede dönüşüme uğrayan mali ve hukuki yapıların bir sonucu olarak da ortaya çıkmıştır.

Anahtar sözcükler: Manisa, çiftlikler, mandıralar, ağıllar, ayan

Abstract

The Profile of Agricultural Workforce in Large Estates [çiftlik], Sheepfolds [ağıl], and Dairies [mandıras] in Manisa: Labor Mobility and Socio-Legal Changes, 1690-1870

Focusing on the profile of the agricultural workforce around large estates [çiftlik], dairies [mandıras] and sheepfolds [ağıl], this study examines the patterns of labor mobility in the countryside of Manisa between 1690-1870. Ottoman scholarship has paid greater attention to the migration of rural inhabitants into flourishing urban centers, while it has ignored the flow of manpower into agricultural farms as well as animal enclosures. Unlike this traditional view upheld so far, this study, however, argues that starting in the 1700s, large estates, dairies and sheepfolds around Manisa attracted a substantial labor force originating from adjacent villages as well as distant regions. With special emphasis on the employment alternatives of people tied to these agricultural and livestock units, it shows that the emergence of such units as attractive magnets for the mobile workforce was probably related both to the labor shortage in agriculture and policies of çiftlik-holders. The study thus suggests that the appearance of large estates, dairies and sheepfolds on Ottoman judicial records was shaped not only by the dynamics of agriculture and animal husbandry, but also by the legal-fiscal changes in the region during the transition period from the outset of *ayan* politics to the consolidation of Ottoman central power in the nineteenth century.

Keywords: Manisa, large estates, dairies, sheepfolds, *ayan*

* Bu çalışma, 16-18 Kasım 2017 tarihinde İzmir Akdeniz Akademisi'nin düzenlediği The Mediterranean in Motion Sempozyumu'nda sunulan "Both Cultivator and Artisan: Neither Rural nor Urban: Labour Mobility Between Farms and Urban Economy, Thessalonica-İzmir 1720-1840" adlı bildirinin değiştirilmiş ve geliştirilmiş versiyonudur.

** Katip Çelebi Üniversitesi, Tarih Bölümü

Osmanlı emek tarihçiliğinde işgücü hareketliliği, genellikle büyük ölçekli göçler çerçevesinde incelenir. Bu anlatıların erken dönemlere odaklananları, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl ilk yarısı köylü hareketliliğini irdelerken 19. yüzyıldaki emek piyasası hakkındaki çalışmalar ise daha çok imparatorluğun büyük şehirlerine olan zincirleme göçlerle ve köylülerin tarım arazilerinden kalkıp başka yerlere gitmesiyle ilgilenmektedir.¹ Bu yüzden de Osmanlı dünyasındaki emek hareketliliğinin, 17. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl ortalarına kadar ne ölçüde dönüşüme uğradığı hakkında az bir bilgiye sahibiz. Bu anlamda Batı Anadolu, bilhassa da İzmir çevresi, tarih yazımı açısından biraz daha şanslı sayılabilir. Reşat Kasaba, Feridun Emecen ve Yuzo Nagata'nın çalışmalarından, bölgede göçmen emeğinin tarım sektöründeki hareketliliği hakkında çok değerli bilgiler öğrenebiliyoruz.² Anadolu coğrafyasındaki taşra-kent ilişkilerine de gönderme yapan bu çalışma, mevcut literatüre küçük bir katkı sunmayı amaçlarken Batı Anadolu'da ortaya çıkan çiftlik yapılarının (ve ona bağlı diğer hayvancılık unsurlarının), mandıra ve ağılların 18. yüzyıl emek hareketliliğinin şekillenmesindeki rolüne özel bir vurgu yapmayı hedeflemektedir. İzmir çevresindeki emek hareketliliğinin, "yükselen İzmir kentine" yönelik işgücü göçlerinden ziyade emek dolaşımlarıyla anlaşılması gerektiğini savunan çalışma, 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısında, kır-kent arasındaki ilişkiye dair bazı problemleri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

İzmir ve çevresindeki emek hareketlerinin 18. yüzyıl Osmanlı belgelerinden gözlenmesindeki en önemli sorun, bu hareketlerin ancak asayişle ve vergi toplanması ile ilgili kaygıları harekete geçirdiğinde kayıtlara yansımadır. Her ne kadar konsolosluk raporları, özellikle 19. yüzyıl için, Batı Anadolu'daki göçmen emeğine dair bilgiler verse de bir önceki yüzyıla dair detaylı bir resim sunmamaktadır.³ 19. yüzyılın en azından ikinci yarısında, Batı Anadolu için çizilen resimde, haklı olarak, İzmir önemli bir yer tutmaktadır. 18. yüzyılın başlarından itibaren, kırsal bölgelerden kalıcı biçimde ya da mevsimlik olarak çalışmaya giden göçmenlere ait rotaların büyük şehirler olduğunu ve göçmenlerin bu bölgelerde, daha çok emek yoğun işlerde çalıştıklarını biliyoruz.⁴ Hiç şüphesiz ki İzmir de çevresini kontrol eden bir liman kenti olarak tarımsal işgücünün dağıtımında önemli rol oynuyordu. Ancak 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısına ait olan bu resim, 18. yüzyıl gerçekleriyle pek de uyuşmamaktadır. İmparatorluğun farklı coğrafyalarında ve ticaretin geliştiği yerlerde olduğu gibi İzmir

- 1 Oktay Özel, *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia, Amasya 1576-1643* (Leiden: Brill, 2016), 140-142; Reşat Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, der. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 119-127; Osman Gümüşçü ve Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç-Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar", *Amme İdaresi Dergisi* 49, no. 1 (2016): 30-40; Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümi: Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi (1494-2008)* (İstanbul: YKY, 2014), 157-203.
- 2 Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği", 119-127; Yuzo Nagata, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire* (İzmir: Akademi Yayınevi, 1995), 24-25 ve 84-87; Feridun Emecen, "From Selanik to Manisa: Some Information About the Immigration of the Jewish Weavers", *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699): Halcyon Days in Crete II: A Symposium held in Rethymnon, 9-11 January 1994* içinde, der. Elizabeth A. Zachariadou (Rethymnon: Crete University Press, 1996), 97-112.
- 3 Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği", 122-126.
- 4 Betül Başaran, *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, Between Crisis and Order* (Leiden: Brill, 2014), 133-148; John T. Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories, Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914* (New York: SUNY Press, 2004), 61-62 ve 87-88; Suraiya Faroqhi, "Migration into Eighteenth Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp," *Turcica* 30 (1998): 163-183.

çevresinin hinterlandlaşma sürecinin doğrusal bir süreçten ziyade hangi dönüşümleri içerdiği hakkında da pek fazla bilgiye sahip değiliz.⁵ Daha da önemlisi Manisa'da yoğunlaşan çiftlik ve malikâne-iltizam politikaları, 18. yüzyıldaki emek dünyası ve sermaye dolaşımının her koşulda şehir merkezlerine veya liman kentlerine yönelmeyebileceğini göstermektedir.

Emek Dolaşımında Çiftlik Faktörü ve Vergilendirme: 18. Yüzyıl Dinamikleri

18. yüzyıl boyunca imparatorluğun farklı coğrafyalarında reaya, zanaatkâr, tüccar ve sermaye sahipleri; hukuki ve mali denetimin yüksek olduğu yerlerden ziyade kırsal alanlara göçmeye başlamışlardı.⁶ Reşat Kasaba, Batı Anadolu özelinde emek hareketliliğini tartışırken ilk başta 18. yüzyılda yükselen ayanların kendi çiftlikleri için emek arayışında bulduklarını; ancak bunu gerçekleştirecek politik araçlardan yoksun olduklarını iddia etmektedir.⁷ Kasaba'ya göre çiftlik sahiplerinin İstanbul ile olan politik ilişkileri, özellikle çiftliklerine iş gücünün çekilmesi noktasında, kendileri için bir kazançtan ziyade zaaf idi. Ona göre kırsaldaki ileri gelenlerin resmi niteliği, onları köylülerin gözünde merkezi idarenin temsilcileri haline getirmişti. Bu yüzden de yerel kökenli ailelerle merkezden atanmış memurlar arasındaki ayrım ortadan kalktı. Piyasadaki emek sahipleri çeşitli yollarla çiftlik sahiplerinin taleplerine fiilen direnmeye başlamıştı. Ancak Kasaba'nın Batı Anadolu ekseninde yaptığı bu gözlem, Manisa'daki emek hareketliliğinin dinamikleriyle tam olarak uyuşmamaktadır. Manisa bölgesindeki çiftliklerin etrafında oluşan emek hareketliliği seyrinin incelenmesinde, özellikle merkezden gönderilen vergi emirlerindeki vurgular bizlere yardımcı olmaktadır. Bu emirlerin ana unsurlardan birisi; çiftliklerin, bağ-bahçelerin ve çiftliklere bağlı olan ağaçların vergiden kaçmaya çalışan reaya, çobanlar ve zanaatkârlar için bir sığınma yeri olduğu vurgusuydu. Emek hareketliliğinin merkezin ilgisini çekmesi, genellikle vergi problemleri ortaya çıktığında görünür hale geliyordu.⁸

Merkezin Manisa ve çevresindeki bu hareketlilikle ilgilenmesi, 18. yüz-

5 Selanik bağlamında hinterland kavramının özellikle 18. yüzyıldaki kır ile kent arasındaki ilişkiyi tanımlamadığı hususunu tezimde incelemiştirim. Bkz. İrfan Kokdaş, "When the Countryside is Free: Urban Politics, Local Autonomy and The Changing Social Structure in Ottoman Salonika, 1749-1820" (Doktora Tezi, Binghamton University, 2013), 162-175.

6 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 233-236; Yüksel Duman, "Notables, Textiles and Copper in Ottoman Tokat 1750-1840" (Doktora Tezi, Binghamton University, New York 1998), 119-161. Suraiya Faroqhi'nin ortaya koyduğu üzere endüstriyel üretimin 18. yüzyıl boyunca Makedonya ve Tokat gibi yerlerde şehir merkezlerinin dışına doğru kayması, daha önce kırsal alanlarda hiçbir endüstriyel üretimin olmadığı anlamına gelmemektedir. "Putting-out" olarak adlandırabilecek bir sistem çerçevesinde şehirli tüccarların kırsal alandaki endüstriyel aktiviteleri finanse ettiği mekanizmalara, Anadolu ve Suriye coğrafyasında, 18. yüzyıl dinamiklerinin ortaya çıkmasından önce de rastlanmaktaydı. Bu sistemde ana unsur, kırsal endüstrinin şehir merkezli pazar ekonomisine eklenmesiydi. Detaylar için bkz. Suraiya Faroqhi, *Artisans of Empire Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (New York: I.B. Tauris, 2009), 89-90.

7 Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği", 121-122.

8 Çiftliklerin kayıtlara yansımaları, her durumda vergi ile durumlara özgü olmayabilir. Örneğin 1665 yılına ait bir mahkeme kaydında, çiftlik ve mandralarda haramzade ve hırsızların saklandıkları belirtilmişti. Her ne kadar doğrudan vergiyle ilgili olmasa da mandıra ve çiftliklerin köy ve kent merkezlerinden uzak olmalarından dolayı vergiden kaçmak isteyenler için de uygun bir barınak sunduğu muhakkaktır. Bkz. Ferdi Gökbuğa, "H. 1075-1076/M.1665-1666 Tarihli 124 No'lu Manisa Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2008), 221-222.

yılın başlarında belirgin bir hal almış ve 1720'li yıllardan itibaren ise bölgeye gönderilen emirler standart hale gelmişti.⁹ Örneğin cizyelerin düzgün bir biçimde toplanmadığını vurgulayan Osmanlı merkezi, durumu şöyle formüle ediyordu: "... ahâli-i vilâyetden bazı zi kudret kimselerin bağ ve bahçe ve çiftlik ve mandıralarında çoban(in)... sair bahane ile ... istishâb ve cizyelerini verdir-meyüb..."¹⁰ 1720'li yıllardan itibaren ortaya çıkan ve çiftlik ya da mandıra sahiplerinin kendi reyalarıyla ilişkisini betimleyen "istishâb" kavramı, aslında çiftliklerin bölgedeki emek hareketliliğini nasıl tetiklediğini çok net biçimde ortaya koyuyor. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında Manastır'daki reyaların mali yükümlüklerini inceleyen Michael Ursinus, özellikle deruhdecilerin köylülerle olan ilişkisini çok yönlü bir himaye politikası olarak tanımlamanın yerinde olduğunu belirtiyor.¹¹

Manisa çevresindeki çiftliklerde de çiftlik sahiplerinin yeni sakinlerine bir tür vergi koruması sağladığı açık biçimde anlaşılıyor. Manisa mahkeme kayıtlarında merkezden gönderilen emirler, sadece cizyenin değil; avarız, tekâlif ve hazeriye bedellerinin toplanmasında yaşanan güçlükleri de reayanın hareketliliğine bağlıyordu. Merkezin emirlerde dile getirdiği bu durum, imparatorluk çapında 1690'lardan itibaren gerçekleşen mali düzenlemelerle yakından ilgiliydi.¹² Osmanlı mali sisteminde 1691 yılında yapılan cizye reformu ve ardından malikâne sisteminin uygulamaya konulması,¹³ kent merkezlerindeki vergi denetiminin artışı ve buna bağlı olarak da tartışmaları beraberinde getirmişti.

Manisa'da bac-ı pazar ve ihtisab kalemlerini malikâne olarak elinde tutan Ali Ağa'nın vergi toplama işleminde yaşadığı sorunlar da bu tartışmalara iyi bir örnektir. Pazara getirilen buğday, arpay ve üzümün satışından alınan pazar vergilerinin toplanması işini uhdesine alan Ali Ağa, pazarda mallarını satıp vergilerini vermek istemeyen askeri yetkililerle ve sair satıcılarla uğraşmak zorunda kalmıştı.¹⁴ Yine 1737 yılı baharından itibaren Saruhan mukataasına bağlı olan vergilerin toplanma işini, 10 bin guruş mal karşılığında uhdelere alan Mehmed ve Ali'nin özellikle yaylak ve kışlaklarla ilgili vergilerin toplanmasında büyük güçlüklerle karşılaştıkları anlaşılıyor. Bölgedeki bazı kimselerin bu vergilerin toplanmasına müdahale ettiği; ancak bölgedeki bu vergilerin toplama hakkının Mehmed ve Ali'nin elinde olduğu 1737 Temmuz'unda açıkça belirtilmişti.¹⁵ Daha 17. yüzyılın başında bile konargöçerler, otlak zamanında Manisa'daki piyade çiftliklerine gelip bölgenin otundan ve suyundan faydalanmalarına karşın vergi vermeyi reddediyorlardı.¹⁶ 18. yüzyıl boyunca malikâne uygulamasına konu olan bu tür kışlak ve yaylak vergilerinin toplanması güçlü

9 Manisa Şer'iyye Sicilleri (MS) 181/60-62; MS 202/14-16; MS 185/13-15.

10 Örnek olarak bkz. MS 181/60-62, 22 Cemaziyelevvel 1135.

11 Michael Ursinus, "Zur Geschichte des Patronats: Patrocinium, Himaya und Der'uhdecilik", *Die Welt des Islams* 23/24 (1984): 476-497.

12 Marinos Sariyannis, "Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54 (2011): 52-57; Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 105-112; Ariel C. Salzman, "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807" (Doktora Tezi, Columbia University, 1995), 68-171.

13 M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955), 7-16.

14 Malikâne uygulamasının yaygınlaşması, sadece Manisa kırsalındaki vergi pratiklerini değil, kent merkezindekileri de önemli ölçüde şekillendirmiştir. Bkz. BOA, Cevdet Maliye, 732/29898, Muharrem 1145.

15 MS 202/151-1, Rebiülevvel 1150.

16 İbrahim Gökçen, *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler* (İstanbul: Marifet Basımevi, 1946), 79-80.

çiftlik sahiplerinin ortaya çıkışıyla çok daha karmaşık bir hale gelmişti.

1768 yılının Aralık ayında bölgeye gönderilen ve yine konargöçer bir cemaat olan “Aydın Şarkparesi aklamından Gündeşlilerin” vergilendirmesiyle ilişkili bir emir, çiftlik sahipleri ile emek dolaşımı arasındaki ilişkiyi açık bir biçimde ortaya koymaktadır.¹⁷ Üsküdar Valide Sultan Evkafı'nın gelir kalemlerine ait olan mukataanın mültezimi Seyyid Ali'nin şikâyeti üzerine gönderilen bu emirde, reyanın yerlerinden kalkıp başka bölgelerde ikamet etmeye başladığı belirtiliyordu. Mültezimin şikâyetine göre reyanın vergilerini toplama hakkı kendisindeydi ve bu durum bizzat İstanbul'da tutulan defterlere bakılarak onaylanmıştı. İddiaya göre reyanın vergilerini ödemediği yerlerinden kalkmaları mültezimin gelirlerine büyük zarar vermiş ve o da kaçıp giden reyanın peşine düşerek merkezi yanına almıştı.

Aslına bakılırsa mültezimler, bu gibi durumların çoğunda bölgede sahip oldukları siyasi etkinliklerini kullanarak giden vergi mükelleflerini yerlerine döndürüyorlardı. Ancak Seyyid Ali için işlerin iyi gitmediği görülmektedir; çünkü kalkıp giden reaya Manisa çevresindeki güçlü kişilerin yanına sığınmıştı. Kendi yerlerinden kalkıp gidenler Karaosmanoğulları çiftliklerinde ve İlyas Oğlu Hasan'nın yanında ikamet etmeye başlamışlardı. Yine mültezimin iddiasına göre, giden reyadan vergileri talep edildiğinde bu kimseler çiftlik sahiplerini kendilerine dayanak yapmış ve neticede de vergi vermeyi reddetmişlerdi. Çiftlik sahiplerinin reayayı koruduğu bu durumla mültezim başa çıkamamış, merkezden gelen emirle reayayı kendi yerlerine döndürmeyi amaçlamıştı. Zaten mültezimin böylesine bir emri merkezden alma sebebi, köylüyü ikna etmek değil; kendi taleplerinin karşısında çiftlik sahiplerinin direnmesini engellemektir. Mültezimin bu şikâyeti, bölgedeki emek hareketliliği düşünüldüğünde aslında çok da şaşırtıcı değildir; ancak bölgeye gönderilen cizye emirlerindeki formülasyondan oldukça farklıydı. Cizye emirleri emek hareketliliğinde, reayayı saklayan, hatta onları zorla yerlerinden kaldıran çiftlik sahiplerine suç atarken mültezim, reyanın bizzat kendilerinin çiftlik sahipleriyle işbirliği yaparak çiftliklere yerleştiğini iddia ediyordu.¹⁸ Ancak çiftlik sahipleri, kendi arazilerine yerleştirdikleri köylülerle işgücü eksikliğini tamamen çözemiyordu. Tam da bu yüzden çiftlikler çevresinde oluşan emek hareketliliği tarımdan ziyade hayvancılık sektörü ekseninde gelişmişti.

İşgücü Çekim Merkezi Olarak Ağıl, Çiftlik ve Mandıralar

Halil İnalıcık, Batı Anadolu'daki çiftliklerin işleyişine de vurgu yapan makalesinde tarımsal üretimi dayalı arazilerin kârlı bir yatırım olup olmadıklarına özel olarak değinir.¹⁹ İnalıcık'a göre, özellikle emek gücü temininde karşılaşı-

17 MS 216/16-17. Defter çekimi kötü olduğundan Şaban 14 tarihinden sonraki yıl bilgisi okunamamaktadır; ancak yıl muhtemelen 1182 olmalıdır.

18 Selanik kırsalında da 18. yüzyıl kayıtlarında, köylüleri suçlayan bir dilin ortaya çıktığı görülmektedir. Birçok tumar-zemat sahibi ve vakıf mütevellisi, Osmanlı merkezi idaresine başvurarak köylerinden kalkıp giden köylülerin geri döndürülmesini talep etmekteydi. Selanik kırsalında köylülerin kalkıp yerleştikleri yeni çiftlikler ise askeri çiftlik olarak tanımlanıyordu. Askeri çiftlik ile hangi arazilerin kastedildiği belgelerde çoğu zaman açıkça belirtilmese de bölgedeki güç sahibi kimselere ait çiftliklerin askeri çiftlik olarak tanımlanması olasıdır. Bu anlamda tıpkı Karaosmanoğulları çiftlikleri örneğinde olduğu gibi Selanik'te de yerlerini terk eden reyanın peşinden koşan tumar sahiplerinin karşısında bölgedeki güçlü kimseler vardı. Karşılaştırma için bkz. Kokdaş, “When the Countryside is Free”, 59-78.

19 Analizler için Halil İnalıcık, “Çiftliklerin Doğuşu; Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar,” *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, der. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 26-29.

lan güçlükler ve diğer belirsizlikler karşısında toprak sahipleri, çiftliklerini süt ve süt ürünleri sağlayacak sığır çiftliklerine veya mandıralara dönüştürmeyi tercih ediyorlardı. Ona göre bu tür çiftliklerin kâr oranı çok daha yüksekti ve bu çiftlikler şehir merkezleri etrafında yer alıyordu. İnalıcık'ın bu gözlemleri, incelediğimiz Manisa sicillerindeki kayıtlarla da uyuşmaktadır. 18. yüzyıl boyunca Manisa'da kimi zaman çiftlik dâhilinde olan ancak kimi zaman da çiftlik haricinde olup onun uzantısı halinde ortaya çıkan çok sayıda ağıl ve damın varlığı kayıtlara yansımıştı.²⁰ Çiftlik sahiplerinin ve bölgenin ileri gelenlerinin hayvancılık sektörüne olan ilgisi sadece Manisa'da gözlemlenen bir olgu değildi; 18. yüzyılda Balkan coğrafyasının farklı yerlerinde de benzer bir durum söz konusuydu. Örneğin Tuna'nın güneyindeki sermaye sahipleri, kışlak adıyla çok sayıda hayvan çiftliğini bu dönemde kurmuştu.²¹

Emek gücündeki sınırlılık ve hayvancılığın yüksek getirisi nedeniyle çiftliklerin büyük bölümünde ağıllar, mandıralar ve damlara özel yerler ayrılmıştı. Örneğin, Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya ait olan çok sayıdaki ağıla Yuzo Nagata da dikkat çekmiştir. Nagata'ya göre, Hüseyin Ağa'nın koyun ve keçi ağılları Saruhan bölgesinin çeşitli yerlerinde dağınık biçimde bulunmaktaydı.²² Nagata dam ve ağıllar konusunda oldukça temkinli bir duruş sergilerken çiftlik sınırlarının muğlâklığına da vurgu yapmaktadır. Çoğu durumda ağılların çiftliklere bağlı olduğunu ve bunların özellikle yüzlerce koyunun kışlaması için kullanıldığını belirtmektedir.

Ağıllar ve damlar kimi zaman nahiyeye veya karye dâhilinde kendi isimleriyle beraber tanımlanırken bazı durumlarda bizzat çiftliğin içinde gösteriliyorlardı. Örneğin 1821 yılında vefat eden bir çobanın terekesinde, müteveffanın Harmandalı Çiftliği'nde sakin olduğu belirtilirken koyunlarının Halil Oğlu Ağıl'ında olduğu ayrıca kaydedilmişti.²³ Bunun yanında sahip olduğu diğer hayvanları için ise kayıtlarda herhangi bir yer gösterilmemişti. Bu ağılın, çiftlikte sakin olan Halil Oğlu isimli şahsın yine çiftliğe dâhil olan dam ve ağıllarına mı; yoksa çiftliğin tamamen dışındaki karye sınırları dâhilinde başka bir ağıla mı ait olduğu belirtilmemektedir. Birçok kayıta ağılların çiftliklerle olan ilişkisi, bu duruma benzer şekilde, muğlâk bir biçimde ifade edilmekteydi.

Bu durum göstermektedir ki ağıllar, çiftlik sahiplerine ya da başka yatırımcılara ait olmaları farketmeksizin çiftliklerle birlikte, Manisa kırsalında, yoğun biçimde yer almakta ve özellikle mandıralarla birlikte işgücünün iskânında çiftliklere benzer bir rol oynamaktaydılar. Manisa mahkeme kayıtlarındaki terekelerden çiftlik, mandıra ve ağıllarda sakin olanların kayıtlarını derlediğimiz örneklemimizde, 1720-1760 döneminde hiçbir şahıs çiftlikte mütemekkin veya sakin olarak karşımıza çıkmamıştır. Bu dönemdeki terekelerden, ağıl ve mandıralarda sakin olan sekiz kişinin terekesi örneklemimizde yer almaktadır ve bu kişilerin tümü de gayrimüslimdir. Örneğin bu kayıtların iki tanesi Yorgi ve

20 Ağıl, dam ve çiftliklere ilişkin bazı örnekler ve karşılaştırmalar için bkz., MS 274/48-2; 263/150-1; 255/73-3; 257/23-3; 257/94-1; 231/96-1; 265/10-1; MS 254/186-2.

21 Mahir Aydın, "On the Shores of Danube: Neighbourhood Between Wallachia and Vidin", *Turkey & Romania: A History of Partnership and Collaboration in the Balkans* içinde, der. Florentina Nitu, Cosmin Ionita, Metin Ünver, Özgür Kolçak, Hacer Topaktaş (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2016), 155-156.

22 Nagata'nın tartışması için bkz. Nagata, *Studies on the Social and Economic History*, 25. "In most cases a sheep-shed was attached to a çiftlik for b(re)eding several hundreds of sheep in winter... The boundary of a çiftlik was consequently not clear in most cases, and it often occurred that both the owner or peasants living nearby did not correctly know the boundary of it."

23 MS 255/73-3, 5 Receb 1236.

Dimitri'ye aittir. Kayıtlardaki bu kişilerin açıkça çoban taifesinden oldukları ve Abdullah Ağa'nın Koyun Mandırası'nda geçici olarak ikamet ettikleri kayıtlara geçmiştir.²⁴ Terekelerindeki mal dökümlerinden de anlaşılacağı üzere sadece çoban olduğu belirtilen bu iki kişi, hayvancılık dışında başka bir alanda yatırım yapmamışlardı. Zaten ağıl ve mandırada sakin olarak kaydedilen sekiz kişinin hiçbirinin ne bir çift öküzü ne de işlediği bir toprak parçası vardı. Bu kişilerin tüm serveti sahip oldukları koyunlardan ve binek hayvanlarından gelmekteydi. 1720-1760 döneminde ağıl ve mandıralarda ikamet eden ve tümünün hayvancılıkla uğraştığı belli olan söz konusu kişilerin birçoğunun bu alanlarda geçici bir süre kaldıkları da anlaşılıyor.

	1720-1760	1780-1820	1855-1870	Toplam
Çiftlik	0	14	21	35
Mandıra	5	0	0	5
Ağıl	3	14	0	17
Toplam	8	28	21	57

Tablo 1: Çiftlik, Mandıra ve Ağıllarda Sakin Olarak Geçen Tereke Sahipleri²⁵

Kayıtlarda bu geçicilik hali “misafir olarak sakin-ber vech-i müsâferet” olarak tanımlanıyordu ve örneklemimizdeki dört kayıta da kişilerin misafir olarak ağıl ve mandıralarda kaldıkları belirtilmişti. Diğer dört kişinin ise Manisa dışından bölgeye geldikleri not edilmişti. Henüz 16. yüzyılda dahi Manisa bölgesindeki tarım arazilerinin önemli bir bölümünde kalıcı olarak ikamet edip vergi veren köylülerin yanında, önemli miktarda konargöçer bulunmaktaydı.²⁶ Vergi sınırları çizilmiş arazilerdeki boş alanlarda özellikle konargöçerler ikamet edebilmekteydiler. Yine bu boş alanlar, başka tımar alanlarında ziraat yapan köylülerin kendilerine ek gelir bulması amacıyla bu alanlara gelmesiyle de doldurulmaktaydı. Bir başka deyişle, 16. yüzyıldaki göçmen emeği tımar ve zeamet topraklarına yönelikti ve bu çiftliklerin sunduğu ekilebilen arazi, otlak ve kışlakların kullanımını amaçlamaktaydı. Benzer bir mekanizmanın ağıllarla mandıralar ve onların çevresindeki araziler için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Çobanlar bu alanlarda geçici olarak kalmakta; muhtemelen çiftlik, ağıl veya mandıra sahibinin koyunlarıyla birlikte kendi koyunlarına da bakmaktaydılar. Örneğin, Hasan Efendi'nin Ağılı'nda sakin olan Panayot vefat ettiğinde kendi-

24 MS 210/3, 9 Rebiülahir 1170.

25 1720-1760 yılları arasındaki döneme ait alt-örneklem, Manisa Şer'iyye Sicillerinin 181-211 nolu defterlerinin içerisinden çıkarılmış 301 tereke kaydından oluşturulmuştur. 301 terekenin sadece 14'ü kırsalda yaşayan kişilere aitken; kırsalda yaşayanlar kategorisine çiftlik, mandıra ve ağıllarda sakin olanlar da eklenmiştir. Yine şehirde sakin olanların arasında dükkânlarla odalarda yaşayanlar ve hanlarda misafir olarak kalanlar da yer almaktadır. 191, 192 ve 205 nolu siciller değerlendirmeye alınmamıştır. 1780-1820 yılları arasındaki döneme ait alt-örneklem, 223-253 numaralı defterlerden derlenen 542 tereke kaydına dayanmaktadır. Bu terekelerin 39 tanesi kırsalda yaşayanlara aittir. Bu döneme ilişkin defterlerden 229, 238, 245, 249 ve 252 nolu siciller değerlendirmeye alınmamıştır. 1855-70 yılları arasındaki döneme ilişkin olarak ise toplam 714 tereke kullanılmış olup bunların 498 tanesi kentlilere aittir.

26 Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: TTK, 1989), 121-123 ve 234-239.

sine ait 100 koyunu mevcuttu.²⁷ Yine Küçük Halil Ağa'nın Koyun Mandırası'nda sakin olan bir diğer zimmi çobanın da tam 102 koyunu ve 48 adet de keçiyle kuzusu vardı.²⁸ Mandıra ve ağıllarda kalan bu kişileri birleştiren esas nokta ise hepsinin bekar olmaları ve vefat ettiklerinde geride bıraktıkları mallara sahip çıkacak hiçbir varisleri bulunmamasıydı. Bu durum, Osmanlı dünyasında 18. ve 19. yüzyıllar boyunca gözlemlenen emek hareketliliğinin doğasına uygundu. İstanbul ya da diğer şehirlere çalışmaya gidenlerin büyük çoğunluğu da bekar erkeklerdi.²⁹ Bekar erkeklerin hayvancılıkla uğraşış belirli dönemlerde ağıl ve mandıralarda kalması sonraki dönemlerde de devam etmişti.

1780-1820 döneminde ise çiftlik, ağıl ve mandıralarda sakin olarak kaydedilen 28 kişinin terkesi örneklemimize girmiştir. 1720-1760 döneminde olduğu gibi bu dönemde de ağıl ve mandıralarda kalan 14 kişinin tümü gayrimüslim, bekar erkeklerdi. Yine ilk döneme benzer bir şekilde ağıl ve mandıralarda kalanların yaklaşık yarısının aslen Manisalı olmadığı ve bölgeye dışarıdan geldikleri belirtilmişti ki hayvancılık sektörünün gerektirdiği işgücü hareketliliği terekelere yansımıştı. Tıpkı ilk dönemdeki gibi mandıra ve ağıllarda kalanların tümünün sadece koyunlarıyla atları vardı ve bunlar tarıma hiçbir yatırım yapmamışlardı. Bu ikinci dönemde, ilk dönemin aksine çiftlikte sakin olarak kaydedilmiş kişilerin terekeleri de karşımıza çıkmakta ve bunlar örneklemin yarısını oluşturmaktadır.

1780-1820 döneminde çiftlikte sakin olarak kaydedilen bu 14 kişinin sadece bir tanesi Müslümandı. Henüz ilk bakışta dahi çiftlikte sakin olarak kaydedilenlerle ağıl ve mandırada oturanlar arasındaki sosyo-ekonomik farklılıklar çok belirgin olarak görülmektedir. Çiftlikte sakin olanların hiçbiri için "geçici olarak çiftlikte kaldıkları" ifadesi kayıtlara geçmemişti. Nitekim çiftlikte sakin olarak belirtilen üç kişinin yine aynı çiftliklerde menzilleri vardı ki bunların değeri hiç de az değildi. Örneğin Kara İshak Ağa'lı Çiftliği'nde sakin olarak kaydedilen Kostandi'nin eşi üzerinde görünen çiftlikteki menzilin değeri 200 guruşu buluyordu.³⁰ Yine Palamud Nahiyesi'ndeki Burunviran Çiftliği'nde kaydedilen Yani, çiftlikte yer alan 300 guruş değerindeki menzil ve dükkan gedliğini elinde tutuyordu.³¹ Çiftliklerdeki emeğin, tamamen olmasa da, ağıl ve mandıra alanlarına kıyasla daha yerleşik olduklarını gösteren başka noktalar da mevcuttur. Örneğin çiftlikte sakin olan 14 kişiden beşinin en azından bir eşi vardı ve miraslarını bırakacakları akrabaları da bulunmaktaydı. Çiftlikte sakin olanların ortak özelliği ise üzerlerine kayıtlı küçükbaş hayvan görünmemesidir. 14 kişiden dokuzunun öküz, inek gibi büyükbaş hayvanları veya at gibi binek hayvanları vardı. Örneğin çiftlikte bakkal ve dükkan gedikleri olan Yani'nin bir sığır ile bir çift öküzü mevcuttu ve küçükbaş hayvancılığa hiç para yatırmamıştı.

Ağıl ve mandıraların, çiftliklerin hangi bölgelerinde konumlandığını maalesef bilememekteyiz; ancak o alanlardaki işgücü dinamikleri, küçükbaş hayvancılık ile şekillenirken çiftlik sakinlerinin inek, sığır ve öküzle daha çok toprağı

27 MS 210/84-2, 10 Cemaziyelahir 1171.

28 MS 210/16-2, 15 Zilkade 1170.

29 Süleyman Uygun, "19. Yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri", *History Studies: International Journal of History*, 7, no. 4 (2015): 143; Cengiz Kırılı, "İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar," *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde, Cilt 4, der. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015), 72-73.

30 MS 253/123-2, 5 Cemaziyevvel 1234. Kayıtlarda çiftliğin ismi "Burunveren" olarak da geçmektedir.

31 MS 253/125-3, 17 Cemaziyevvel 1234.

işledikleri görülmektedir. Örnekleminizdeki 14 çiftlik sakininin 11'inin vefat ettiği sırada sahip oldukları buğday ve arpa bu görüşü desteklemektedir. Örneğin Hamzabeyli Çiftliği'nde sakin olan zimmi, vefat ettiğinde geriye bıraktığı malların ve alacaklarının değeri 1560 guruştu ve bunun 500 guruşu mezru huntasından gelmekteydi.³² Benzer şekilde Koldere Çiftliği'nde sakin olan zimmi Nikolaki'nin terekesi 3354 guruş büyüklüğündeyken geride bıraktığı buğdayın değeri de 520 guruşu bulmaktaydı.³³

1780-1820 döneminde örnekleminizdeki çiftlik ve ağılarda sakin kişiler eşit sayıdayken yüzyılın devamında denge tamamen çiftlikler lehine dönmüştür. 1855-1870 yılları arasındaki 15 yıllık dönem için oluşturulan örnekleme ise ağıl ve mandıralarda sakin hiçkimse yoktur. Bir başka deyişle örnekleme 21 kişinin tümü; çiftlik ahalisinden olanlar, çiftlik karyesinde sakinler veya çiftlikler civarında mütemekkin olanlar şeklinde kayıtlara geçmişti. Bu 21 kişinin 12'si gayrimüslim iken dokuzu Müslümandı. Bir önceki dönemden farklı olarak 1855-1870 dönemi örnekleminde ortaya çıkan önemli bir olgu da bazı çiftlik sakinlerinin ellerinde bulundurdukları nakit ve alacaklarının büyüklüğüydü. Örneğin Koldere Çiftliği'nde sakin görünen ve aslen Moralı olan Çolak Osman vefat ettiğinde 8507 guruşluk bir miras bırakmıştı ki bunun 5785 guruşu elinde tuttuğu nakitten oluşuyordu.³⁴ Yine başka bir çiftlikte sakin olan Kürt Osman'ın elinde öküz ve inek gibi hayvanlarla birlikte arpayla buğdayı vardı.³⁵ Ancak bunların yanında Kürt Osman'ın 955 guruşluk nakdi ve İbrahim Efendi'den alacağı 455 guruşu da mevcuttu.

Örnekleminizde, 1720-1760 dönemine kıyasla 1780-1820 döneminde hem Manisa'ya dışarıdan gelenlerin hem de geçici olarak ağıl, mandıra ve çiftliklerde sakin olanların sayısında önemli bir düşüş gerçekleşmişti. Bu düşüşün 1855-1870 döneminde de devam ettiği görülmektedir. 21 kişiden sadece ikisi Manisa dışından gelirken örnekleme 21 kişiden hiç kimse çiftlikte misafiren sakin olarak kayıtlara geçmemişti. Bu dönemde daha önceki dönemlerden farklı olarak çiftlik civarında sakin olan aşiret üyelerinin de terekeleri kayıtlara girmeye başlamıştı. Örneğin terekesi kayıtlara geçen Hacı Musa, çiftlik civarında sakin olan Musalar Aşireti'ndendi.³⁶ Musa, bu döneme ait örnekleminizdeki diğer 14 çiftlik sakini gibi evliydi. Benzer bir biçimde 21 çiftlik sahibinden 14'ünün karye veya çiftliklerde menzilleri bulunmaktaydı.

18. yüzyılın ortalarında mandıra ve ağılardaki bekar işgücüne kıyasla 1855-70 dönemindeki çiftlik sakinlerinin çok daha az hareketli olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde terekeleri kaydedilen çiftlik sakinlerinin küçükbaş hayvancılıktan ziyade, daha çok tarımsal üretim ilişkileri içerisinde oldukları da anlaşılmaktadır. Bu dönemde hayvancılıkla uğraştığı ve bu sektöre ciddi yatırım yaptığı anlaşılan tek çiftlik sakini, Harmandalı Çiftliği Karyesi'nden Todori idi.³⁷ Todori vefat ettiğinde geriye bıraktığı malların değeri 17 bin guruş civarındaydı ve bunun yaklaşık 11 bini sahip olduğu koyun ve kuzulardan oluşmaktaydı. Todori dışında 1855-1870 dönemi örnekleminde yer alan 11 kişi ise koyun ve kuzunun yerine belirli sayıda büyükbaş hayvan tutuyordu ve bu kişiler faaliyetlerini daha çok tarımsal üretime yoğunlaştırmıştı. Tablo 2'de

32 MS 253/15-3, 15 Cemaziyelevvel 1233.

33 MS 253/83-84, 21 Zilhicce 1233.

34 MS 312/165, 13 Muharrem 1277.

35 MS 328/165-2, 16 Zilhicce 1281.

36 MS 325/59-1, 3 Receb 1282.

37 MS 328/122-2. Tarih tam olarak okunmuyor, muhtemelen 12 Rebiülahir 1282'dir.

açıkça görüldüğü üzere örnekleminizdeki ekonomik faaliyetler, çiftliklerle mandıra ve ağıllar arasında farklılaşmaktaydı.

	Sadece Küçükbaş Hayvana Sahip Olanlar		Sadece Tarımsal Üretimde Bulunanlar	
	Çiftlikte Sakin	Mandıra veya Ağıllarda Sakin	Çiftlikte Sakin	Mandıra ve Ağıllarda Sakin
1720-1760	0	8	0	0
1780-1820	0	12	11	0
1855-1870	1	0	11	0

Tablo 2: Çiftlik, Mandıra ve Ağıllarda Sakin Olanların Tespit Edilebilen Ekonomik Faaliyet Alanları

Hatırlanacağı üzere tarımla uğraşan grubun küçükbaş hayvancılıktan uzak durması, 1780-1820 döneminde de kendini gösteren bir olguydu. Nitekim Manisa Koldere Çiftlik Karyesi'nin 1844-1845 tarihli temettuât defterini inceleyen Ferhat Berber de çiftlikteki işgücünün tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetlerinden herhangi biriyle yoğunlaştığını göstermiştir. Çiftlikte küçükbaş hayvanlardan gelir elden eden grubun hemen hemen tümü çobanlardan oluşurken çiftçiler daha çok büyükbaş hayvancılık ve tarımsal üretimle ilgilimekteydiler.³⁸

Ancak Musalar Aşireti'nden olan Hacı Musa gibi örneklemdaki bazı istisnai durumlarda da kişiler, çiftlik civarında daha çok inek veya dana gibi büyükbaş hayvan da tutmaktaydılar. Muhtemelen küçükbaş hayvancılıkla ilgilenenler ile tarımla uğraşanlar arasındaki ayırım, Tablo 2'de sunulandan çok daha belirgindi. Örneğin 1855-1870 döneminde çiftlik sakini olarak tespit edilen 21 kişinin sadece 12'sinin ekonomik faaliyetleri terekelerde belirgindir. Bu 21 kişinin ikisi kadındı ve servetlerinin büyük bölümünü üretim araçlarından ziyade altın ve gümüşe yatırmışlardı. Ancak geri kalan yedi kişinin öldüklerinde bir-iki çift öküz, inek bıraktıklarını düşünürsek bu kişilerin de çiftlikteki ana faaliyetlerinin yüksek ihtimalle tarımla ilgili olduğunu öne sürebiliriz. Örneğin Koldere Çiftliği'nde sakın olan Papayorgi oğlu İstıyanos'un 2200 gurusluk terekesinde hiç küçükbaş hayvan yoktu; ancak öküzleri mevcuttu.³⁹ Çiftlikte sakın olup hayvancılıktan ziyade tarımla uğraşan köylülerin, kayıtlara 1855-1870 daha çok yansması çiftlik alanlarında hayvancılıktan tarıma yönelişin de bir işareti olabilir. Nitekim Tırhala bölgesindeki çiftliklerin 19. yüzyıldaki üretim ilişkilerini inceleyen Alp Yücel Kaya, çiftlik sahiplerinin köylülerin hayvancılıktan ziyade tarımla uğraşması için çaba sarfettiğini açık biçimde ortaya koymuştur.⁴⁰ 18. yüzyıl çiftlik dinamiklerinden çok farklı olan bu stratejinin hangi sebeplerle ortaya çıktığı tam olarak belli değildir. Manisa'daki çiftlik sahiplerinin veya toprağa yatırım yapan sermayedarların tıpkı Tırhala'daki gibi

38 Ferhat Berber, "Temettuât Kayıtlarına Göre Manisa Koldere Çiftliği/Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845)," *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi* 7, no. 13 (2013): 244-257.

39 MS 328, 122-1, 9 Cemaziyelahir 1281.

40 Alp Yücel Kaya, "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid-Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-holders, Subaşıs, and Sharecroppers," *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VIII: A Symposium held in Rethymno*, 13-15 January 2012 içinde, der. Elias Kolovos (Rethymno: Crete University Press, 2015), 333-379.

19. yüzyılda köylüleri hayvancılıktan ziyade tarımsal üretime yönlendirip yönlendirmediklerini de tam olarak bilemiyoruz. Ancak, 19. yüzyılın ortalarındaki dinamikleri yansıtan örneklemimizde ağıl ve mandruların kaybolup çiftliklerin daha görünür olması benzer stratejilerin Manisa'da da uygulanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Sonuç

Tablo 1 ve 2 çiftlik, mandıra ve ağıllardaki işgücünün temel karakterlerini göstermekle birlikte miras paylaşımının mahkeme kayıtlarına yansımaları konusunda, 18. ve 19. yüzyıllardaki çok önemli bir hukuki-sosyal dönüşüme de işaret etmektedir. Bölgede çiftliklerin oluşumu 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren görünür hale gelmiş ve 18. yüzyıl boyunca bu süreç, özellikle Karaosmanoğulları ailesinin yükselişiyle daha da hızlanmıştı. Ancak çok ilginç bir biçimde Manisa mahkeme kayıtlarında çiftlikler ve kırsal yerleşimler, neredeyse adı konmamış hukuki bir görünmezlik altındaydılar. Örneğin 1720-1760 dönemini içeren örneklemimizde, çiftliklerde sakin hiç kimsenin terekesi yer almamaktadır. Yine örneklemimizdeki sekiz kişinin tümü görece kente daha yakın olan mandıra ve ağıllardan gelmekteydi. İşin daha da ilginç yanı, 1780-1820 döneminde, örneklemimizdeki 28 kişinin 14'ü çiftlikte sakin olarak kaydedilmiş olsa da bu terekelerin 12 tanesi 253 nolu deftere ait olup 1818 yılından itibaren kayıt altına alınmışlardı. Bu bağlamda çiftlik sahipleri ile sakinleri arasındaki ilişkinin "vergilere karşı reayayı himaye etme" politikasının ötesine geçtiği söylenebilir.⁴¹ Nitekim 253 nolu defterdeki bu kayıtlar çıkarıldığında 1780-1818 dönemi örneklemini 16 kişiye düşmekte ve çiftlik sakini sayısı da sadece altı olmaktadır.

Bu durum ilk başta çok şaşırtıcı gelmeyebilir; çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda mahkemelerin daha çok şehirli kesimi ilgilendiren hukuki ve ekonomik meselelerin çözüm merkezi olduğunu birçok araştırma bize göstermektedir.⁴² Zaten kanunnamelere göre Osmanlı dünyasında tereke taksiminin mahkemede yapılması zorunlu da değildi. Eğer vârislerin tamamı reşit ise miras taksimini kendi aralarında yapabilmekteydiler. Fatih Bozkurt'un da belirttiği üzere mahkemeler, ancak vârisler arasında sağır, sağre, gâib, gâibe gibi reşit olmayan ya da kayıp olan mirasçılar bulunuyorsa terekenin taksimine müdahale edebilmekteydi.⁴³

Gerçekten de 1720-1760 ve 1780-1820 dönemlerine ilişkin örneklemimizde kişilerin büyük kısmının ya hiç vârisleri yoktu ya da öldüklerinde sadece eşleri geride kalmıştı. 1855-1870 dönemindeki tereke kayıtlarında ise vârislerin sayısında büyük bir artış yaşanmıştı. Bu döneme ait örneklemimizdeki vârislerin arasında ölen kişinin kebir/kebire çocukları da bulunmaktaydı; ancak bu kayıtların tümünde de vârisler arasında sağır/sağre çocuklar bulunuyordu. Bir başka deyişle hukuki düzenlemelere göre, sadece tereke taksiminin mahkemede yapılması gereken kişilerin kayıtları mahkeme kayıtlarına yansımıştı. Ancak bu durumda dahi çiftliklerin ve kırsal bölgelerin, çiftliklerin büyük ge-

41 Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, 19-20.

42 Metin Coşgel ve Boğaç Ergene, "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in the Eighteenth Century Kastamonu", *The Journal of Economic History* 72, no. 2 (2012): 312.

43 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)" (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011), 68-69. Bu durumların dışında mahkemelerin miras taksimine müdahale ettiği durumlar da mevcuttu. Hülya Canbakal ve Alpay Filiztekin, "A Database and an Assessment of Ottoman Probate Records", yayına hazırlanıyor.

lişim gösterdiği 18. yüzyılın ikinci yarısından 1818'e kadarki sürede mahkeme kayıtlarında neredeyse görünmez olması, sadece hukuki düzenlemelerle açıklanabilecek bir durum değildir.

Manisa'daki bu durum, kırsaldaki nüfusun kayıt altına alınabilirliğinin bölgesel güç politikalarıyla da yakından ilgili olabileceğini işaret etmektedir. İşgücünün ve sermayenin 18. yüzyıl boyunca kırsala yönelmesi, hukuki ve mali kayıt altına alınmaktan kaçınma isteğiyle birlikte yürümüştü. Ancak Manisa mahkeme kayıtlarında çiftlikler ve kırsal kesim üstündeki bu hukuki perde, 1818 yılından itibaren belirgin biçimde kalkmaya başlamıştı. O zamana değin çiftliklerde vefat edenlerin terekeleri, mahkeme kayıtlarına neredeyse hiç yansımazken bu tarihten sonra çiftlik sakinlerine ve kırsal nüfusa ait terekelerin, mahkeme kayıtlarına giderek artan biçimde geçirildiği görülmektedir.⁴⁴ Tek başına bu durum, çiftlikte sakin olan kişilerin sayısındaki artış ile açıklanamaz.

Kayıtlardaki değişim, bölgenin politik olarak en güçlü ailesi ve çiftlik sahibi Karaosmanoğulları'nın iki üyesinden biri olan Bergama Voyvodası Ömer Ağa'nın 1812 yılındaki ölümü ile Manisa mütesellimi Hüseyin Ağa'nın 1816 yılındaki ölümünden sonra ortaya çıkmıştı. II. Mahmud'un bölgedeki merkezileşme politikaları bu ölümlerin ardından sistematik hale gelmişti. Bu anlamda kırsalın devlet otoritesi altına girmesinin en belirgin yanı, merkezin öngördüğü hukuki ve mali sistemin çiftlik ve ağıl bölgelerine uygulanmasıydı. Zaten Osmanlı merkezinin 1842'de konargöçerlerin hareketlerinin kısıtlama ve 1862'de yörükleri yerleşik yaşama döndürme çabaları,⁴⁵ özellikle Manisa-Edremit arasındaki bölgede, Karaosmanoğullarının ve diğer ileri gelenlerin sahip oldukları çiftliklerin hukuki statülerinin tartışmaya açılmasına neden olacaktı.⁴⁶

1820'li yıllardan itibaren köylülerin borç ilişkilerine daha çok müdahale eden ve ihtiyaçlarına cevap veren bir devlet otoritesinin varlığı Manisa'da kolaylıkla seçilebiliyordu. Devletin kırsal alanlarda daha görünür hale gelmesi, özellikle taşradaki araçların ve ileri gelenlerin ortadan kalkmasını anlamına gelmiyordu.⁴⁷ Yine de çiftlik sahiplerinin ve sakinlerinin bir şekilde Osmanlı mahkemelerinin kayıtlarından ve hukuki denetimlerinden kaçabildiği dönem sona erdiğinde, bir başka deyişle çiftlik sakinlerinin bu koruma politikaları kalktı-

44 Manisa Şer'iyye Sicilleri'nde, özellikle 253 numaralı defterden sonraki siciller için, gözlemlenen bu durumun bir anda ortaya çıkmadığı ve yüzyılın ikinci yarısında da devam ettiği görülmektedir. Örneklemimizde 1855-1870 dönemiyle ilgili 714 tereke bulunurken bunların 169 tanesi köyde veya çiftlikte sakin olarak belirtilmiştir. 498 tereke şehirde sakin olanlara aitken bu grubun içerisinde hanlarda ve odalarda sakin olanlar da mevcuttur. Kırsal nüfusa ait terekelerin örneklemdeki bu yüksek oranı, aşiret ahalisinden olan 47 kişinin terekesiyle daha da artmaktadır. Bu örneklem Manisa Şer'iyye Sicillerinin 309-334 nolu defterleri kullanılarak çıkarılmıştır.

45 Daha önceki dönemlerde görülmemesine karşın, aşiret ahalisine ait terekeler de bu dönemden sonra Manisa sicillerinde yer almaktadır. Örnekler için bakınız, MS 331/64-1, MS 328/194-2, MS 325/49-1.

46 Yücel Terzibaşoğlu, "Landlords, Refugees and Nomads: Struggles for Land Around Late-Nineteenth-Century Ayvalık," *New Perspectives on Turkey* 24 (2001): 64-75.

47 Manisa'da Horos, Hacı Rahmanlı ve Tepecik karyeleri ahalilerinin yerel meclis aracılığıyla devletten istedikleri borç için bkz. BOA, A.MKT, 18/19, 4 Zilkade 1260. Ancak bu kayıтта da açıkça görüldüğü üzere karye ahalisinin merkezle olan borç ilişkisinde sadece ziraat müdürü ve Manisa meclisi yer almıyordu. Ahalinin borç talebinde kocabaşlar, muhtar ve ihtiyarlar da aracılık yapmışlardı. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında dahi Osmanlı dünyasında devlet destekli tarım finansmanında taşradaki ileri gelenler çok önemli aracılık rolleri üstleniyorlardı. Bu hususta detaylı bir analiz için, Stefania Ecchia, "Informal Rural Credit Markets and Interlinked Transactions in the District of Late Ottoman Haifa, 1890-1915", *Financial History Review* 21, no. 1 (2014): 5-24.

ğında, kırsaldaki değişim de 19. yüzyıl Osmanlı mahkeme kayıtlarına yansımıştı. Çiftlikleri çekici kılan öğelerin ortadan kalkmasının hareketli işgücü tercihlerini ne ölçüde şekillendirdiğini kesin olarak bilememekteyiz. Bu bağlamda çiftliklerdeki, ağıllardaki ve genel olarak kırsal alanlardaki “hukuki ve mali korumanın” kalkmasının, 1820’lerden sonra İzmir merkezli ticari sermayenin kırsal kesime girişini nasıl ve hangi yollarla şekillendirdiği veya bölgedeki işgücü dolaşımına etki eden çiftlik sahiplerinin yerini tüccarlara nasıl bıraktığı araştırılmayı hak eden sorular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Manisa Şer’iyye Sicilleri; 181-190, 193-204, 206-211, 216, 223-228, 230-237, 239-244, 246-251, 252, 253, 254- 257, 263, 265, 274, 309-334.

BOA, A.MKT, 18/19, 4 Zilkade 1260.

BOA, Cevdet Maliye, 732/29898, Muharrem 1145.

İkincil Kaynaklar

Aydın, Mahir. “On the Shores of Danube: Neighbourhood Between Wallachia and Vidin”. *Turkey & Romania: A History of Partnership and Colloboration in the Balkans* içinde, derleyenler Florentina Nitu, Cosmin Ionita, Metin Ünver, Özgür Kolçak, Hacer Topaktaş, 145-163. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2016.

Başaran, Betül. *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order*. Leiden: Brill, 2014.

Behar, Cem. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü: Osmanlı İstanbulu’nda Kasap İlyas Mahallesi (1494-2008)*. İstanbul: YKY, 2014.

Berber, Ferhat. “Temettüât Kayıtlarına Göre Manisa Koldere Çiftliği/Köyü’nün Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845)”. *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi* 7, no. 13 (2013): 233-268.

Bozkurt, Fatih. “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)”. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011.

Canbakal, Hülya ve Alpay Filiztekin. “A Database and an Assessment of Ottoman Probate Records”. Yayına hazırlanıyor.

Chalcraft, John T. *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories, Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*. New York: SUNY Press, 2004.

Coşgel, Metin ve Boğaç Ergene. “Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in the Eighteenth Century Kastamonu”. *The Journal of Economic History* 72, no. 2 (2012): 308-331.

Duman, Yüksel. “Notables, Textiles and Copper in Ottoman Tokat 1750-1840”. Doktora Tezi, Binghamton University, 1998.

Ecchia, Stefania. “Informal Rural Credit Markets and Interlinked Transactions in the District of Late Ottoman Haifa, 1890-1915”. *Financial History Review* 21, no. 1 (2014): 5-24.

Emecen, Feridun. “From Selanik to Manisa: Some Information About the Immigration of the Jewish Weavers”. *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699): Halcyon Days in Crete II: A Symposium held in Rethymnon, 9-11 January 1994* içinde, derleyen Elizabeth A. Zachariadou, 97-112. Rethymnon: Crete University Press, 1996.

Emecen, Feridun M. XVI. *Asırda Manisa Kazası*. Ankara: TTK, 1989.

Faroqhi, Suraiya. *Artisans of Empire Crafts and Craftspeople under the Ottomans*. New York: I.B. Tauris, 2009.

Faroqhi, Suraiya. “Migration into Eighteenth Century ‘Greater Istanbul’ as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp”. *Turcica* 30 (1998): 163-183.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2009.

- Gökçen, İbrahim. *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*. İstanbul: Marifet Basımevi, 1946.
- Gökbuğa, Ferdi. "H. 1075-1076/M.1665-1666 Tarihli 124 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2008.
- Gümüüşçü, Osman ve Emine Erdoğan Özünü. "Osmanlı İmparatorluğunda İç-Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar." *Amme İdaresi Dergisi* 49, no. 1 (2016): 29-56.
- İnalçık, Halil. "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar". *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, derleyen Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çeviren Zeynep Altok, 17-35. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Kasaba, Reşat. "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)". *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, derleyen Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çeviren Zeynep Altok, 119-127. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Kaya, Yücel Alp. "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid-Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-holders, Subaşıs, and Sharecroppers". *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VIII: A Symposium held in Rethymno, 13-15 January 2012* içinde, derleyen Elias Kolovos, 333-379. Rethymno: Crete University Press, 2015.
- Kırlı, Cengiz. "İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar /Yoğunlaşmalar". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde, Cilt 4, derleyen Coşkun Yılmaz, 72-79. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015.
- Kokdaş, İrfan. "When the Countryside is Free: Urban Politics, Local Autonomy and The Changing Social Structure in Ottoman Salonika, 1749-1820". Doktora Tezi, Binghamton University, 2013.
- Nagata, Yuzo. *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*. İzmir: Akademi Yayınevi, 1995.
- Özel, Oktay. *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia, Amasya 1576-1643*. Leiden: Brill, 2016.
- Salzmann, Ariel C. "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807." Doktora Tezi, Columbia University, 1995.
- Sariyannis, Marinos. "Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54 (2011): 39-61.
- Terzibaşoğlu, Yücel. "Landlords, Refugees and Nomads: Struggles for Land Around Late Nineteenth-Century Ayvalık". *New Perspectives on Turkey* 24 (2001): 51-82.
- Uluçay, M. Çağatay. *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955.
- Ursinus, Michael. "Zur Geschichte des Patronats: Patrocinium, Himaya und Der'uhdecilik". *Die Welt des Islams* 23/24 (1984): 476-497.
- Uygun, Süleyman. "19. Yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri". *History Studies: International Journal of History* 7, no. 4 (2015): 137-155.